

مجلة الجمعية الإيرانية للغة العربية وآدابها، فصلية
علمية محكمة، العدد الـ ٧٦، خريف ١٤٠٤ هـ.
ش، ٢٥، ٢٠م؛ صص ٣٤٧-٣٢١

Analysis of the Integrative Approach; Based on Shawqi Daif's Literary Methodology and Anthony Giddens' Structuration Theory

Article Type: Research

*Abdullah Hosseiny*¹

Abstract

Shawqi Daif is a renowned figure in contemporary Arabic literature, who has left behind a wealth of research in the field. The validity and knowledge-contributing value of his literary findings and achievements are such that they are frequently cited in most studies on the history and criticism of literature. Accordingly, the central issue of this study is to identify and explain the theoretical dimensions of Shawqi Daif's literary research methodology in his book *Al-Baḥṭh al-Adabī: Ṭabī'atuhu, Manāhijuhu, Uṣūluhu, Maṣādiruhu*, with reference to Anthony Giddens' integrative approach as the "third methodological movement." However, it must be noted that this is not purely a literary discussion—meaning it does not deal with the features of literary theory per se—but rather a philosophical one that falls within the domain of methodology. Thus, the article first critiques and rethinks the intellectual system of the integrative method. It then analyzes its implications and examines the possibility—or impossibility—of employing Shawqi Daif's approach, which to some extent aligns with Giddens' integrative theory of structuration. The study ultimately concludes that, despite the appeal of this approach to some sociologists, the incompatibility of their philosophical foundations makes its application in social and literary studies rather limited. Therefore, based on the distinction between the concepts of combination and mixture, this article proposes an interdisciplinary research method as its suggested model.

Keywords: Shawqi Daif, Anthony Giddens, integrative approach, interdisciplinarity, methodology.

---

¹. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran. <https://orcid.org/0009-0009-0437-963X> Email: dr.hosseiny@cfu.ac.ir

1. Introduction

Since major approaches in the field of literary studies have historically been influenced by methodological challenges within the social and behavioral sciences, examining the philosophical foundations of these approaches not only addresses key epistemological questions but also helps articulate their consequences in a more coherent way. It is evident that explaining these foundations—which often give rise to opposing methodological tendencies—requires a meta-critical perspective on research in the social and behavioral sciences.

A brief overview of the methodological trajectory in the social sciences shows that the first methodological movement began with quantitative research. However, the limitations of this approach in interpreting the thoughts and actions of social agents paved the way for the second movement, namely qualitative research. Yet, this approach—much like the first—did not receive strong acceptance among sociologists of knowledge due to its excessive subjectivity. It was in this context that Anthony Giddens' integrative approach emerged as the third methodological movement, attracting significant attention because of its effective applications.

Meanwhile, in the Arab world, Napoleon's invasion of Egypt set the stage for the rise of two classical and renewal-oriented intellectual trends: one that remained largely resistant to the knowledge systems of the modern world, and another that embraced the new sciences. From the tension between these two intellectual orientations, a new methodological outlook arose in the Arab world, known as al-Manhaj al-Takamulī (the integrative method). Shawqi Daif was a prominent representative of this intellectual current.

Accordingly, this article seeks—through an analytical approach and with reference to Giddens' integrative methodology—to identify and analyze the diverse methodological foundations of Shawqi Daif's literary scholarship. To clarify the different layers of this discussion, and given the relevance of sociological theories to the study of literature, the article first reviews Giddens' theory of structuration, then examines Daif's literary methodology in light of it, and finally offers both a critique and a proposed alternative model.

Literature Review

So far, extensive and valuable studies have been conducted on the integrative approach. What distinguishes the present research from

previous works, however, is its comparative analysis of Anthony Giddens' integrative methodology alongside Shawqi Daif's literary perspective—an area that has not yet been examined. Nevertheless, some related studies can be noted.

Nawal Hamad Fneikher Al-Sharafat (2021), in her article, explored the integrative approach in literary criticism. She divided her study into two sections and ultimately concluded that, although this approach lacks a precise and comprehensive definition within literary criticism research, it can still be employed as a useful tool in this field.

Similarly, Iyad Kamar Karam (2012) examined the integrative approach in the study of Arabic literature. His findings suggest that, while this approach has certain advantages, it also suffers from notable limitations.

This study employs an analytical method and, drawing on Giddens' integrative approach, examines the different dimensions of the methodological foundations of Shawqi Daif's literary scholarship.

Findings

The constructivist approach, shaped by a critical stance toward both quantitative and qualitative methods, has become known as the third methodological movement. According to its principles, relying on either quantitative or qualitative research alone does not adequately enable the researcher to understand phenomena. However, by combining both methods, the researcher can achieve a deeper and more comprehensive understanding.

Giddens' theory of structuration is one of the most effective models within the integrative approach. Shawqi Daif's perspective in literary criticism reflects the influence of this theory, as he believed that in order for literary research to be carried out in the most complete way possible, the researcher must draw on all available methods, thereby becoming a more valuable literary scholar.

Results

In general, Shawqi Daif's research approach faces two serious philosophical challenges: the incompatibility of differing philosophical foundations and the inherently partial, selective nature of the methodology in the empirical sciences. Each intellectual system possesses its own ontological, epistemological, and methodological foundations, which not only underpin all scientific theories within that system but also distinguish it from others. Therefore, contrary to Daif's integrative orientation, it is not feasible to merge two or more research methods that, on the one hand, rest on fundamentally different assumptions and, on the other, are each valid and effective within their own context. While such combinations may be possible at

the level of theoretical speculation, in practice they often lead to inconsistent and sometimes even conflicting outcomes.

Moreover, one of the defining features of empirical scientific knowledge is the selectivity of its methods. Given the selective and detail-oriented methodology of two of the most fundamental human sciences—namely sociology and psychology—on the one hand, and the holistic methodological orientation of aesthetics and phenomenology on the other, it is not possible to combine these inherently different approaches and simultaneously apply their distinct foundations in the study of social and literary phenomena.

For this reason, the model proposed in this article favors an interdisciplinary approach—drawing on fields such as semiotics, discourse analysis, sociology, and the psychology of literature—each employed independently, rather than attempting to fuse them into a single integrative framework.

تحلیل رویکرد تلفیقی گرای؛ با تکیه بر روش ادب‌پژوهی شوقی

ضیف و تئوری ساخت‌یابی آنتونی گیدنز

نوع مقاله: پژوهشی

عبدالله حسینی*

استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات عرب، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۴

تاریخ دریافت: ۴۰۳/۰۲/۲۳

چکیده

شوقی ضیف، چهره نام‌آشنای ادبیات معاصر جهان عرب است که تحقیقات دامنه‌دار و درازآهنگی را در گستره ادبیات از خود به یادگار گذاشته است. میزان روایی و معرفت‌بخشی یافته‌ها و دستاوردهای ادبی او به‌گونه‌ای است که معمولاً در بیشتر تحقیقات حوزه تاریخ و نقد ادبی به آنها استناد می‌شود؛ از این رو، مسأله محوری این جستار بازشناسی و تبیین سوبه‌های نظری روش ادب‌پژوهی شوقی ضیف در کتاب "البحث الأدبی، طبیعت، مناهجه، اصوله، مصادره"، با تکیه بر روش تلفیقی‌گرایی آنتونی گیدنز، به‌عنوان جنبش سوم روش‌شناختی است؛ البته باید عنایت داشت که این بحث، بحثی صرفاً ادبی نیست؛ یعنی در آن از ویژگی‌های نظریه ادبی سخنی به میان نمی‌آید؛ بلکه مبحثی است کاملاً فلسفی که می‌توان آن را در ذیل حوزه روش‌شناسی بازتعریف کرد؛ بنابراین، ابتدا نظام فکری روش تلفیقی را نقد و بازاندیشی می‌کند، سپس ضمن تحلیل پیامدها و مقتضیات نظری آن و همچنین، امکان یا امتناع کاربرد رویکرد شوقی ضیف که تا حدودی با تئوری تلفیقی ساخت‌یابی آنتونی گیدنز، همسو و همانند است، در نهایت به این نتیجه می‌رسد که با وجود اقبال پاره‌ای از جامعه‌شناسان به آن، اما به دلیل عدم سنخیت مبانی فلسفی هر کدام از رویکردها، چندان امکان تطبیق و کاربرد در مطالعات اجتماعی و ادبی ندارد؛ از این رو، این مقاله با عنایت به تفکیک میان دو مفهوم ترکیب و مخلوط، روش مطالعه میان‌رشته‌ای را به‌عنوان مدل پیشنهادی خود ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: شوقی ضیف، آنتونی گیدنز، تلفیقی‌گرایی، میان‌رشته‌ای، روش‌شناسی.

١. مقدمه

از آنجایی که رویکردهای عمده در حوزه پژوهش‌های ادبی، در طول تاریخ همیشه و همواره دستخوش فراز و فرودهای متأثر از چالش‌های روشی حوزه اجتماعی-رفتاری بوده است، واکاوی مبانی فلسفی این رویکردها ضمن پاسخ به پرسش‌های معرفت‌شناختی، می‌تواند پیامدها و مقتضیات آنها را نیز منسجم‌تر و گویاتر تقریر کند. بدیهی است که تبیین این مبانی که زمینه‌ساز رویکردهای مخالف و گاه متعارض روشی بوده، مستلزم نگاهی فراتقدیدی و فراتحلیلی به حوزه تحقیقات اجتماعی-رفتاری است. نگاه اجمالی به سیر تحول و تطور روشی در حوزه علوم اجتماعی بیانگر این است که اولین جنبش روش‌شناسی، با کمیت‌گرایی و تجربه‌محوری آغاز می‌شود؛ سپس کاستی‌ها و محدودیت‌های این جنبش در تفسیر و تبیین افکار و نیات عاملان اجتماعی، زمینه‌ساز ظهور جنبش دوم، یعنی کیفی‌گرایی که تفسیر درون‌گرایانه رفتار اجتماعی در آن مدخلیت دارد، می‌گردد. این رویکرد نیز همچون رویکرد نخست، به دلیل درافتادن در وادی ذهنیت‌گرایی، چندان مورد عنایت جامعه‌شناسان حوزه معرفت قرار نمی‌گیرد و دیری نمی‌پاید که رویکرد تلفیقی‌گرایی آنتونی گیدنز، به‌عنوان جنبش سوم روش‌شناسی و با توجه به کارکردهای مؤثر آن در زدودن کاستی‌ها و محدودیت‌های دو رویکرد پیشین، مورد اقبال ویژه‌ای قرار می‌گیرد و بر صدر می‌نشیند.

از دیگر سو در جهان عرب، حمله ناپلئون به مصر، زمینه‌ساز ظهور دو رویکرد فکری پرچالش کلاسیک و تجدید در فضای اندیشگی می‌گردد؛ یکی با دستاوردهای معرفتی جهان جدید چندان بر سر مهر نیست و در اندیشه بازگشت به جهان پیشامدرن و روزگار سپری شده و گذشته از دست رفته است و دیگری نسبت به علوم نوین گشوده است و در اندیشه بازخوانی انتقادی مؤلفه‌های گوناگون سنت ادبی، ذیل آموزه‌های معرفت‌بخش جهان جدید است. از تقابل اولیه و تعامل بعدی میان این دو رویکرد فکری، روش‌شناسی جدیدی در جهان عرب، زمینه ظهور می‌یابد که به "المنهج التكاملي" موسوم می‌گردد؛ شوقی ضیف، برآمده از این نحله فکری است که "با هدف رهایی از تنگناها و کاستی‌های یک رویکرد مشخص که زیبایی‌های اثر ادبی را نادیده می‌گیرد، تلاش می‌کند تا از پاره‌ای رویکردهای مختلف نیز، جهت زدودن این کاستی‌ها بهره‌گیرد" (العتیق، ۱۹۷۲: ۳۰۸). از این رو، این مقاله بر آن است تا با روش تحلیلی و با تکیه بر روش تلفیقی‌گرایی گیدنز، سویه‌های مختلف مبانی روش

ادب‌پژوهی شوقی ضیف را از یکدیگر بازشناخته و آنها را مورد تحلیل قرار دهد؛ به همین جهت، به منظور روشن شدن لایه‌های مختلف بحث و باتوجه به جایگاه تئوری‌های جامعه‌شناسی در حوزه ادبیات، ابتدا نظریه ساخت‌یابی گیدنز را مرور می‌کند؛ سپس سویه‌های نظری روش‌شناسی ادب‌پژوهی شوقی ضیف را به روایت خود تقریر می‌کند و در نهایت ضمن نقد آن، به ارائه مدل پیشنهادی خود نیز می‌پردازد.

۱-۱. سؤالات پژوهش

این مقاله در صدد پاسخگویی به سؤالات زیر است:

- ۱- سویه‌های مبانی ادب‌پژوهی شوقی ضیف در کتاب "البحث الأدبی، طبیعت، مناخه، اصوله، مصادرہ کدامند؟
- ۲- آموزه‌های تئوری ساخت‌یابی گیدنز تا چه اندازه در روش ادب‌پژوهی شوقی ضیف بازتاب یافته است؟
- ۳- پیامدهای منطقی رویکرد تلفیقی گرای شوقی ضیف کدامند و برای برون‌رفت از چنین پیامدهایی چه راهکاری توصیه می‌شود؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

تاکنون در باب المنهج التکاملی (رویکرد تلفیقی گرای)، پژوهش‌های مفید و مبسوطی در فضای اندیشگی به رشته تحریر در آمده است؛ اما آنچه این پژوهش را از دیگر تحقیق‌های پیشین متمایز می‌سازد، تحلیل تطبیقی آن با تکیه بر آموزه‌های رویکرد تلفیقی گرای گیدنز و شوقی ضیف است که تاکنون انجام نگرفته است؛ با این حال، برخی از موضوعات مرتبط عبارتند از:

- نوال حمد فنیخرف الشرفات (۲۰۲۱)، در مقاله «المنهج التکاملی فی النقد الأدبی»؛ به رویکرد تلفیقی گرای در نقد ادبی پرداخته است. نگارنده، مقاله خود را به دو بخش تقسیم کرده است؛ بخش نخست، به زمینه‌های پیدایش و چگونگی شکل‌گیری این رویکرد در نقد ادبیات عرب اختصاص داده و در بخش دوم، به سازوکار این رویکرد و ماهیت کاربست آن در نقد ادبی اشاره کرده است و در نهایت به این نتیجه رسیده که علی‌رغم اینکه این رویکرد تعریف مانع و جامعی در پژوهش‌های نقد ادبی ندارد و حدود و ثغور آن نیز مشخص نیست؛ اما می‌توان، در پژوهش‌های نقد ادبی از آن بهره گرفت.

- ایاد کمر کرم (۲۰۱۲)، در مقاله «المنهج التكاملي، دراسة في المفهوم و الإجراء»؛ رویکرد تلفیقی گرایي در نقد ادبیات عربی را ضمن اجرای تطبیقی آن در شعر «یا دجله الخیر» محمد مهدی جواهری، مورد مطالعه قرار داده است و به این نتیجه رسیده که هر چند این رویکرد دارای مزایایی است؛ اما از محدودیت‌ها و کاستی‌هایی چون نادیده‌نگاری تخصص‌ها در نقد ادبی و عدم تسلط کافی ناقد ادبی به حوزه‌های متفاوت علوم بشری نیز رنج می‌برد.

- محمد ابوالعلا ابوالعلا الحمزاوی (۲۰۱۵)، در مقاله «المنهج المتکامل فی البلاغۃ و النقد بین القدماء و المحدثین / رؤیة و تطبیق»؛ با هدف معناشناسی رویکرد تلفیقی در بلاغت و نقد و ارائه تلاش‌های صاحب‌نظران پیشین و جدید در این حوزه و همچنین تحلیل شعری از احمد رامی، به‌عنوان یک مدل، با تکیه بر این رویکرد؛ به نگارش تحقیق خود همت گماشته است؛ اما این مقاله، بیش از اینکه جنبه تحلیلی داشته باشد، صبغه توصیفی و تقریری پررنگی دارد.

۲. مبانی رویکرد بر ساخت‌گرایی گیدنز

رویکرد بر ساخت‌گرایی که از منظر تبارشناسی، متأثر از نوعی نگاه انتقادی به دو رویکرد کمی و کیفی است، به جنبش سوم روش‌شناسی مشهور گشته و در ذیل مکتب عمل‌گرایی که ناظر به هر دو گونه تحقیق کمی و کیفی است، بازتعریف می‌شود. روش‌شناسی تحقیق معطوف به مطالعه روش‌هایی است که در کسب معرفت کاربرد و کارایی دارد؛ از این رو، به‌صورت نظام‌مند به بررسی کارآمدها و ناکارآمدهای روش‌های گوناگون می‌پردازد. "روش‌شناسی، شناخت شیوه‌های اندیشه و راه‌های تولید علم و دانش در عرصه معرفت بشری است و موضوع این دانش، روش علم و معرفت است" (پارسانیا، ۱۳۸۳: ۷). به‌طور کلی، دانشمندان علوم اجتماعی معاصر، سه رویکرد روش‌شناختی را به ترتیب زمانی از هم تفکیک کرده‌اند:

الف) رویکرد بازساخت‌گرایی کمی محور؛ این رویکرد که جامعه‌شناسان فرانسوی و انگلیسی و طلیمه‌دارانی چون آگوست کنت، دورکیم، اسپنسر و مارکس، آن را نمایندگی می‌کنند، به‌عنوان اولین جنبش روش‌شناسی علوم اجتماعی و در ذیل مکتب‌های اثبات‌گرایی و پسااثبات‌گرایی بازتعریف می‌شود. در این رویکرد، «یک واقعیت اجتماعی را عینی فرض می‌گیرند، واقعیت اجتماعی طی زمان و موقعیت‌ها نسبتاً ثابت است، روابط علی میان پدیده‌های اجتماعی را از منظری افزاروار می‌نگرند و واقعیت اجتماعی را به متغیرها تبدیل می‌کنند» (گال و

همکاران، ۱۳۹۲: ۶۳). از این جهت است که دقت در اندازه‌گیری، به کارگیری قواعد منسجم ریاضی و استفاده از تحلیل‌های آماری، از کلیدی‌ترین مؤلفه‌های آن است. "در واقع، تحلیل کمی یکی از روش‌های استدلال تجربی در باب فرضیات علمی است. تحلیل کمی استدلالی آماری است؛ این استدلال شواهد تجربی را برای ابطال یا قبول راه‌حل نظری مسئله در اختیار ما قرار می‌دهد" (ساعی، ۱۳۸۶: ۱۴۰). در مواجهه با آثار ادبی نیز نقد روانشناختی و جامعه‌شناختی، این رویکرد را نمایندگی می‌کنند. با توجه به آنچه آمد، این رویکرد، از نظرگاه وجودشناسی، باور به یک واقعیت اجتماعی عینی و کشف‌شدنی، دارد. از نظر معرفت‌شناسی، عینیت‌گرا است؛ یعنی "ذهن فاعل شناسا را آینه‌ای منفعل تلقی می‌کند که ابژه یا متعلق شناسایی در آن انعکاس می‌یابد" (حسینی، ۱۴۰۱: ۱۴۲). از منظر روش‌شناسی، استقرامحور، علت‌کاو و مبتنی بر تحلیل آماری داده‌ها است.

اما شکی نیست که این رویکرد تنها در جنبه‌هایی از علوم انسانی می‌تواند کارایی داشته باشد که عینی و کمی‌پذیر باشد. هم به این اعتبار است که امروزه به‌علت پیچیدگی‌های مباحث علوم انسانی و تفاوت بنیادین آن با علوم طبیعی، به تدریج از نفوذ و نقش این رویکرد کاسته شده است؛ از این جهت، آن را فاقد کارایی لازم در عصر پسامدرن می‌دانند؛ "زیرا پژوهش کمی به‌ویژه برای نشان دادن افکار و نیات مردم درباره فعالیت‌ها یا وقایع خاص و درک پیچیدگی روندهای اجتماعی در شرایط معین، مناسب و مفید نیست" (استربرگ، ۱۳۸۴: ۱۶).

ب) رویکرد واساخت‌گرایی کیفی‌محور؛ این رویکرد، به‌عنوان جنبش دوم روش‌شناسی علوم اجتماعی و در ذیل مکتب‌های تفسیرگرایی و ساخت‌گرایی بازتعریف می‌شود. در این رویکرد "فرض می‌گیرند که واقعیت اجتماعی به‌وسیله مشارکت‌کنندگان در آن ساخته می‌شود، فرض می‌گیرند که واقعیت اجتماعی به‌طور پیوسته در موقعیت‌های محلی ساخته می‌شود و در تبیین روابط علی میان پدیده‌های اجتماعی، نقشی عمده به مقاصد بشری می‌دهد" (گال و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۳). این رویکرد که با سنت جامعه‌شناسی آلمانی و با پیشگامانی چون ماکس وبر و گئورگ زیمل، ظهور و بروز یافت، کلی‌نگر است؛ یعنی کلیت یک پدیده را مطالعه می‌کند؛ از این رو، "به متن و داده‌های تصویری تکیه می‌کنند، مراحل خاصی برای تحلیل داده‌ها دارند و از راهبردهای پژوهشی متفاوتی بهره می‌گیرند" (کرسول، ۱۳۹۲: ۲۹۶). در مواجهه با آثار ادبی

نیز نقد پدیدارشناختی و زیبایی‌شناختی، به‌عنوان دو مدل برجسته، این رویکرد را نمایندگی می‌کنند. بنابر آنچه آمد، این رویکرد از نظرگاه وجودشناختی باور دارد که واقعیت یک پدیده، مستقل از پژوهشگر نیست؛ بلکه وابسته به تجربیات و تفسیر او است که دائم برساخته می‌شود؛ لذا از منظر معرفت‌شناختی نسبی‌گرا است؛ یعنی باور به حقیقت‌های نسبی، متغیر و سیال دارد. از منظر روش‌شناسی، هم قیاس‌محور و هم معناکاو است و چون معناگرا است تکثرگرا هم است؛ یعنی باور به تکثر روشی دارد؛ از این‌رو، موافق کاربست روش تحقیق کمی در مطالعات علوم اجتماعی و رفتاری نیست.

با وجود اینکه این رویکرد همواره مورد توجه پژوهشگران حوزه علوم اجتماعی بوده؛ اما به‌دلیل کاستی‌ها و محدودیت‌هایی که در برداشته مورد انتقاد بسیاری بوده است؛ زیرا "از یک جهت، در اغلب اوقات، محققان کیفی از نمونه‌های کوچکی استفاده می‌کنند و معرف جامعه‌ای که از آنها انتخاب شده‌اند، نیستند؛ از طرفی دیگر، تحقیق کیفی موجب غرق شدن در کیفیت محض و اشراق و جدایی از امر واقع می‌شود، کیفیت‌گرایی محض به کاهش روایی در کار پژوهش می‌انجامد، کیفیت‌زدگی، اعتبار علمی پژوهش را مخدوش می‌کند و بالاخره، تحقیق صرفاً کیفی، با ذهنیت و ارزش‌های خاص محقق می‌آمیزد و اعتبار خود را از دست می‌دهد" (ساروخانی، ۱۳۸۵: ۱۰).

ج) رویکرد برساخت‌گرایی تلفیقی محور‌گیدنز؛ این رویکرد که از منظر تبارشناسی، متأثر از نوعی نگاه انتقادی به دو جنبش پیشین است، به جنبش سوم روش‌شناسی مشهور گشته و در ذیل مکتب عمل‌گرایی که ناظر به هر دو گونه تحقیق کمی و کیفی است، بازتعریف می‌شود. برابر با آموزه‌های این رویکرد که گیدنز، هابرماس و بوردیو، آن را نمایندگی می‌کنند، "به‌کاربردن هر یک از دو دسته روش تحقیق کمی یا کیفی، به‌تنهایی پژوهشگر را آن‌طور که انتظار می‌رود نسبت به شناخت بهتر پدیده‌ها یاری نمی‌دهد؛ اما چنانچه بتواند با ترکیب نمودن دو دسته تحقیق کمی و کیفی، بررسی درباره پدیده موردنظر را انجام دهد، به درک بهتری از پدیده دست می‌یابد" (بازرگان، ۱۳۸۷: ۱۶۱). در واقع این تلفیق، آمیزه‌ای از دو رویکرد پیشین است و می‌کوشد تا آنجایی که می‌تواند، هر دو را در هم آمیزد و از محدودیت‌های افراطی و دوگانه‌سازی عامل انسانی و ساختار درگذرد؛ به‌عنوان مثال، به‌منظور بررسی پدیده احساس بیگانگی نسبت به کار در یک سازمان تولیدی، ابتدا پژوهشگر به گردآوری داده‌های کمی

در باره برخی متغیرهای کمی مرتبط، مانند فراوانی سوانح ناشی از کار، فراوانی بیماریهای مرتبط با محیط کار، مقیاس بیگانگی با کار و امثال آن می‌پردازد؛ با انجام این امر، تصویری کمی از برخی متغیرهای مرتبط، با مشکل مورد مطالعه به دست می‌آورد؛ پس از آن با گردآوری داده‌های کیفی می‌تواند، به درک مشکل و چگونگی رخ دادن آن بپردازد. در مواجهه با آثار ادبی نیز تجلی‌گاه سویه‌های مختلف این رویکرد، در به هم آمیختن مبانی علوم روانشناسی، جامعه‌شناسی، پدیدارشناسی و زیبایی‌شناسی است.

به‌طور کلی، تئوری ساخت‌یابی گیدنز، به‌عنوان یکی از به‌روزترین و کارآمدترین نظریه رویکرد تلفیقی‌گرایی، متأثر از دو جنبش اثبات‌گرای کمی‌محور و تفسیرگرای کیفی‌محور که گرایش به‌نوعی تقلیل‌گرایی دارند، است. با این تقریر که در هر کدام از دو جنبش پیشین معمولاً سویه‌ای از واقعیت، یا نادیده گرفته می‌شود یا به جنبه‌ای دیگر فروکاسته می‌شود. رویکرد اثبات‌گرا، اصالت و تقدّم را به ساختار اجتماعی، واقعیت بیرونی و روش کمی می‌دهد و ساختار را نه انتزاعی؛ بلکه انضمامی می‌داند. رویکرد تفسیرگرا، اصالت و تقدّم را از آن کنشگر اجتماعی، یعنی انسان عامل و روش کیفی می‌داند؛ از این‌جهت است که جامعه را مفهومی انتزاعی و آن را برساخته‌کنش عاملان می‌داند؛ اما تئوری ساخت‌یابی گیدنز که برآمده از تلفیق این دو جنبش است، اصالت را نه ناظر به کنشگر اجتماعی و روش کیفی می‌داند و نه معطوف به ساختار اجتماعی و تحقیق کمی؛ بلکه اصالت را به تأثیر و تأثر و برهم‌کنش متقابل هر دو می‌دهد و در ایجاد ارتباط بین این دو و نفی ثنویت‌عامل - ساختار و کیفی - کمی تأکید دارد؛ از این‌رو، "گیدنز به‌طور ماهرانه‌ای از ترکیب آن دو، تئوری خود را به‌جهت پایان دادن به امپراطوری‌خواهی نظریه‌های هرمنوتیکی - کیفی از یک‌سو و ساختارگرایی - کمی از سوی دیگر، صورت‌بندی می‌کند. به‌باور او، توجه هم‌زمان به کنش انسانی و ساخت اجتماعی یکی از شاخصه‌های مهم فهم پدیده‌های اجتماعی است" (کسل، ۱۳۸۳: ۱۲۷). گیدنز معتقد است، "این نظریه برای نخستین بار حاصل بررسی و تعالی‌بخشی سه سنت فکری برجسته، در نظریه اجتماعی و فلسفی، بدون اینکه بخواهد آنها را کنار بگذارد، بوده است" (Giddens, 1981: 26). از این‌رو، ساختار و عامل (کنشگر) اجتماعی، دو عنصر بنیادین و از مفاهیم کلیدی جامعه‌شناسی گیدنز هستند. بنابر باور گیدنز، ساختار "همراه با واژگانی مانند الگو، نظام، مجموعه، نهاد و سازمان به‌کار می‌رود که وجه مشترک همه آنها برخورداری از

نظم، عقلانیت، قانون، هدفمندی و کارکرد است" (فکوهی، ۱۳۷۶: ۱۷۴). در نظام فکری گیدنز، عامل ماهر نیز "عاملی است که هم باتوجه به قواعد و هم باتوجه به منابع در ساختارها، کردارهای خود را تنظیم می‌کند و زندگی‌اش را مدیریت می‌کند؛ از آنجاکه عاملان اجتماعی به شدت با هم در رقابت‌اند، این میزان مهارت عامل است که موفقیت وی را در مدیریت روابط خود با دیگران در شرایط پیچیده، باتوجه به محدودیتها و امکانات ساخت، تعیین می‌کند" (جلائی پور، ۱۳۸۴: ۲۳). لازمه منطقی این سخن، این است که گیدنز، هم به عامل اجتماعی توجه دارد و هم ساختار را مد نظر قرا می‌دهد؛ هم از این جهت است که باور به نوعی رابطه دیالکتیکی بین آن دو دارد.

بنابر آنچه آمد، مبانی نظری و پیش‌فرض‌های رویکرد تلفیقی‌گرایی گیدنز را می‌توان این‌گونه صورت‌بندی کرد:

- از نظرگاه وجودشناسی؛ دوگانه عامل و ساختار اجتماعی را مؤلفه اصلی برسازنده جامعه می‌داند.

- از منظر معرفت‌شناسی، برساخت‌گرا است؛ یعنی هم اصالت به ساختار و شناخت عینی می‌دهد و هم به عامل و شناخت ذهنی؛ از این‌رو، نسبی‌گرا است.

- از نظر روش‌شناسی، تکثرگرا است؛ یعنی هم از داده‌های کمی و آماری بهره می‌گیرد و هم از داده‌های کیفی و تحلیل محتوا.

۳. مبانی نظری روش‌شناسی ادب‌پژوهی شوقی ضیف

شوقی ضیف در بخش دوم کتاب "البحث العلمي؛ طبیعت، أصوله، مناهجه و مصادر" که در واقع، گرانیگاه و قوام‌بخش روش‌شناسی ادب‌پژوهی او قلمداد می‌گردد، به معرفی شیوه‌های گوناگون پژوهش و چگونگی برخورد با متون ادبی می‌پردازد. افزون بر آن، با معرفی پیشگامان صاحب‌نام هر شیوه و رویکردهای آنان، نمونه‌هایی از کار هر یک را نیز ارائه می‌دهد و در نهایت، شیوه مختار خود را؛ یعنی روش تلفیقی به پژوهشگران توصیه می‌کند. برای پاسخ به این سؤال که مبانی نظری روش‌شناسی ادب‌پژوهی شوقی ضیف در کتاب یاد شده کدامند، داده‌های برآمده از بخش دوم این کتاب بر اساس مضامین اصلی و فرعی مورد تحلیل قرار گرفته است که نتایج آن در جدول شماره (۱) می‌آید:

جدول شماره (۱)، مضامین اصلی و فرعی

مضامین اصلی	مضامین فرعی
علوم طبیعی	ساختارگرا، فلسفه تحصّلی، آگوست کنت، سنت‌بوو، تن، برونیتیر، اثبات‌گرا، کمی‌محور، زیست‌شناختی، یکدست کردن، فردیت، ویژگیهای فردی، نژاد، محیط، زمان، قطعیت، داروین، تکامل، انواع ادبی
جامعه‌شناختی	ساختارگرا، کمی‌محور، جامعه، ادبیات تعهد، اوضاع جامعه، در حال گذار، فئودالیسم، سرمایه‌داری، سوسیالیسم، عدالت اجتماعی
روانشناختی	افلاطون، کمی‌محور، فروید، میل‌های سرکوفته، ناخودآگاه ذهن، خلاقیت‌های هنری
زیبایی‌شناختی	کمی‌محور، ملاکهای زیبایی، مطلق زیبایی، زیبایی طبیعت، اثر هنری
دریافت‌گرایانه (امپرسیونیستی)	پدیدارشناسی، کمی‌محور، جداسازی، تأثیرات روانی، نقاط برجسته، برداشت شخصی
بی‌طرفانه	غیر شخصی، پدیده مستقل، کمی‌محور، اثر هنری، میراث گذشته، الگوهای پیوسته
تلفیقی	کمی‌محور، کمی‌گرا، پژوهشگر نوکار، بازتابنده اندیشه فردی، اصالت و ابتکار، مکتب ادبی، اندیشه‌های محیط و زمان، تحولات تاریخی، نیازمندیهای اقتصادی جامعه، تعهد، ناخودآگاه فردی و جمعی، زیبایی‌شناسی، موسیقی

بر مبنای داده‌های حاصل از مضامین اصلی و فرعی، شوقی ضیف به دانش جدیدی در نقد اشاره می‌کند که آن را تاریخ طبیعی ادبیات نام می‌نهد. "از اثرهای جنبش علوم طبیعی در سده پیشین این بود که شیوه‌ها و قوانین ویژه آن بر پژوهشهای فلسفی و ادبی نیز تعمیم یافت و منجر به پدید آمدن فلسفه تحصّلی آگوست کنت شد" (ضیف، ۱۹۷۲: ۸۵). از این منظر، می‌توان رویکردهای ساختارگرایانه سنت‌بوو، تن، برونیتیر و همچنین رویکردهای جامعه‌شناختی و روانشناختی کمی‌محور را در ذیل همین جنبش صورت‌بندی و مقوله‌بندی کرد. شوقی ضیف، به تبعیت از سویه وجودشناختی آنتونی گیدنز که واقعیت یک پدیده مادی را بر ساخته از دوگانه ساختار و تجربیات و تفسیر عامل اجتماعی می‌داند، به تفصیل رویکردهای ساختارگرایانه "سنت‌بوو، تن و برونیتیر" و همچنین رویکرد نقدی جامعه‌شناختی که عامل کنشگر را منفعل و غیرپویا تلقی می‌کنند، مورد نقد و تحلیل خود قرار می‌دهد.

او رویکرد اثبات‌گرا، کمی‌محور و زیست‌شناختی سنت‌بوو، نویسنده، شاعر و منتقد ادبی قرن نوزدهم فرانسه را که رویکردی ذات‌گرایانه دارد و بدون نگاه فلسفی و تاریخی، ساختار روان‌ذاتا متکثر آدمیان را با رویکرد زیست‌شناختی، در ذیل چند گزاره یکسان و یکدست

می‌گنجاند، این‌گونه مورد نقد قرار می‌دهد؛ "بدیهی است که رویکرد سنت‌بوو در طبقه‌بندی و یکدست کردن ادیبان به گروه‌های همسو و همانند، به‌مثابه زدودن جنبه‌های فردیت آنان است که به هر یک وجودی مستقل بخشیده و اجازه می‌دهد اصالت، علایم و نشانه‌های خاص خود را داشته باشند؛ از این‌رو، برخی از منتقدان گفته‌اند سنت بوو زیباترین مشخصه‌های فردی ادیبان را نادیده می‌گیرد تا با همه توان خود، آنها را همچون پدیده‌های زیست‌شناختی بنگرد و ویژگی‌های ذاتی و فردی هر ادیب را به فراموشی سپرد یا مهمل گذارد" (همان: ۸۷). شوقی ضیف در نقد این رویکرد، به جهت پررنگ کردن نقش عامل اجتماعی می‌افزاید: "یک ادیب همواره به‌عنوان فردی با ویژگی‌های مستقل و شخصیتی خاص خود مورد مطالعه قرار می‌گیرد؛ به‌رغم اینکه منسوب به مکتبی معین باشد که افرادش ویژگی‌های عمومی و مشترک دارند، یا به قول سنت‌بوو منسوب به گروهی باشد با علایم مشترک و خصوصیات متمایز از دیگر گروهها" (همان: ۸۸).

سپس در یک هم‌گرایی دیگر با تئوری تلفیقی‌گرایی گیدنز، به‌نقد رویکرد پوزیتیویستی و کمی‌گرایی «هیپولیت تن»، منتقد، فیلسوف و مورخ طبیعت‌گرایی قرن نوزدهم فرانسه که اثر ادبی را بدون توجه به نقش عامل و کنشگر، نه فقط حاصل تخیل‌پردازی، بلکه تبلور ویژگی‌های نژادی و تجلی احوال محیط و زمان می‌داند، می‌پردازد. "او می‌خواهد فردیت ادبی را به کلی از بین ببرد. به باور او هیچ ویژگی شخصیتی وجود ندارد که ادیبی را از دیگران متمایز سازد. هر چه هست ویژگی‌های گروهی است که آن ادیب را با دیگر ادیب‌های ملتش در یک گروه جمع می‌کند" (همان: ۸۸). شوقی ضیف در ادامه نقد خود می‌گوید: "عرب از دیرباز با اصول سه‌گانه تن؛ یعنی نژاد، محیط و زمان آشنا بوده؛ اما آن قطعیت و جبری که تن برای آن قائل است، باور نداشته است. تن هرگونه اثر ادبی را از زاویه سه اصل قطعی دیدگاه خود، تحلیل می‌کند؛ از این‌رو، بهره‌گیری از اصول تن در تاریخ ادبیات و بررسی ادبیات عرب هر چند لازم است؛ ولی نه به شکل قطعی و حتمیتی که او می‌پندارد" (همان: ۹۳-۸۸).

آنگاه، در یک همسویی دیگر با گیدنز و به‌منظور برجسته کردن نقش عامل و کنشگر، رویکرد داروینیسیم و تکامل‌گرایی «برونتیر»، دیگر منتقد ساختارگرایی قرن نوزدهم فرانسه را نقد می‌کند. به باور شوقی ضیف، "شیوه علوم طبیعی و قوانین جبری آن، با اتکاء بر نظریه انواع تکامل داروین در زیست‌شناسی، بر آن بود تا این نظریه را در ادبیات و گونه‌های مختلف آن

اجرا کند. ادبیات نیز مانند تیره‌های جانداران رشد می‌یابد، تکامل می‌یابد و در نهایت نابود می‌شود. نظریه تکامل هر چند درست است؛ اما نباید مانند برون‌تیر در آن زیاده‌روی کنیم و بپنداریم که یک نوع ادبی، گاه در نوعی دیگر فنا می‌شود یا چنان تحول می‌یابد که در نوع بعدی به کلی استحاله می‌شود" (همان: ۹۴). شوقی ضیف در ادامه می‌افزاید: "اصل نظریه برون‌تیر درست است. انواع ادبی پدید می‌آیند، رشد می‌کنند و در طول تاریخ به تدریج تکامل می‌یابند؛ دقیقا مانند پدید آمدن، رشد و تکامل تدریجی دیگر گروه‌های موجودات؛ اما شایسته است به تفاوت‌های میان دو طرف نیز توجه کنیم" (همان: ۹۴).

او در قسمت دیگری از بخش دوم کتاب، رویکرد جامعه‌شناختی نقد که صبغه‌ای کاملاً ساختارگرایانه دارد را نیز نقد می‌کند و بر این باور است که ادبیات در واقع، تعبیری از نظام جامعه، اصول اعتقادی، دیدگاه‌ها و اندیشه‌های آن است. "اینکه می‌گویند ادیبانی هستند که می‌توانند از جامعه خود قطع رابطه کنند و در برج عاج بنشینند درست نیست؛ زیرا همواره علائقی مانند علایق خانوادگی، آنان را به جامعه خویش پیوند می‌زند و این پیوندها در هر آنچه می‌سراید و می‌نویسد پراکنده است" (همان: ۹۶). شوقی ضیف در مبحث نقد جامعه‌شناختی و به منظور برجسته کردن نقش عامل و کنشگر اجتماعی، به پدید آمدن معیار اجتماعی جدیدی به نام تعهد در ادبیات اشاره می‌کند که بر مبنای آن، اهل قلم در آثار خود، تنها به منعکس کردن روابط و اوضاع جامعه نباید اکتفا کنند، بلکه باید در شکل‌گیری جامعه نیز سهیم باشند (همان: ۱۰۱). به باور او "بر پایه این معیار هیچ اثر ادبی باارزشی نیست مگر اینکه بیانگر موضع صاحبش در برابر مسائل زمان و مشکلات مردم باشد و نشان دهد که احساس جامعه را دریافته و فعالانه در آن مؤثر است؛ زیرا بر هر ادیب بویژه در جامعه در حال گذار از فئودالیسم و سرمایه‌داری به سوسیالیسم و عدالت اجتماعی واجب است که نقشی فعال در تحول جامعه داشته باشد و با نیروی تمام آن را به سوی شرایط بهتر براند" (۱۰۲).

شوقی ضیف سپس به قدمت گرایش روانشناختی در پژوهش‌های ادبی می‌پردازد و آن را به افلاطون پیوند می‌دهد که شعر را برخاسته از الهام و حالی چون جنون می‌داند (همان: ۱۰۵). آنگاه به فروید اشاره می‌کند که همه خلاقیت‌های هنری را از شعر و غیر شعر، سرریز میلیهای سرکوفته‌ای می‌داند که از دوران کودکی سرکوب یا به سختی فروخورده؛ اما همچنان در ناخودآگاه ذهن به جا مانده است (همان: ۱۰۶). شوقی ضیف در اهمیت نقد روانشناختی

می‌گوید: "بحث‌های روانشناختی نیز در پژوهش‌های ادبی اهمیت خود را دارا است. پژوهشگر بر آن می‌شود که همه جا کنار نویسنده خود صبح و شام در همه آمد و شدها، در خانواده و در کنار پدر و مادر و ... زندگی می‌کند تا از ریز و درشت کار او آگاه شود" (همان: ۱۴۱).

شوقی ضیف به رویکردهای زیبایی‌شناختی، امپرسیونیستی و بی‌طرفانه نقد نیز اشاره می‌کند که می‌توان هر سه را در ذیل رویکردهای کیفی محور صورت‌بندی کرد. "پژوهشگر به آگاهی از بررسی‌های فلسفه زیبایی‌شناسی نیز نیازمند است؛ زیرا راه شناخت ملاکها، ارزشها و تحلیل‌های زیبایی‌شناسی برای او روشن می‌شود؛ البته مقصود زیبایی طبیعت نیست؛ بلکه زیبایی هنر است" (همان: ۱۴۲). نقد دریافت‌گرایانه (امپرسیونیستی) که برآمده از مکتب پدیدارشناسی است، نیز مورد توجه شوقی ضیف است. "بسیاری از منتقدان، از اوایل سده حاضر خواستار جداسازی ادبیات از ملاکهای علوم طبیعی، اجتماعی، روانشناختی و زیبایی‌شناختی شده‌اند و بر این باورند که ادبیات تأثیراتی روانی بر پژوهشگر ادبی می‌گذارد و کافی است که او میزان تأثیرپذیری خود و نیز نقاط برجسته آثار ادبی را نشان دهد" (همان: ۱۳۱). به باور او، "بررسی تاریخ ادبیات و تاریخ تحول آثار ادبی پژوهشی دریافت‌گرایانه و فردی است که به برداشت شخصی متکی است و نباید پژوهشگر را به گونه‌ای از خشک مغزی بکشاند" (همان: ۱۳۳). شوقی ضیف، از نقد ذاتی (بی‌طرفانه) نیز سخن می‌گوید. به باور او "از دهه سوم قرن حاضر با کسانی رو به رو می‌شویم که رویاروی بررسی دریافت‌گرایانه ادبیات ایستادند. از نظر این گروه شایسته است که پژوهش ادبی بیطرفانه (غیر شخصی) انجام شود و اثر هنری را به عنوان پدیده‌ای مستقل و با شخصیتی ویژه بررسی کند" (همان: ۱۳۳). او در اهمیت نقد بی‌طرفانه می‌گوید: "بررسی‌های بی‌طرفانه، پیوند پژوهشگر را با میراث گذشته چنان استوار می‌سازد که می‌تواند از این رهگذر، روند تحول اصول موروثی هنر و الگوهای پیوسته به آن را با تمام نیرو احساس کند" (همان: ۱۴۳).

شوقی ضیف پس از آنکه پاره‌ای از این رویکردها را تقریر و نقد و پاره دیگر را فقط تقریر و گزارش می‌کند، در نهایت از شیوه مختار خود و به تبعیت از تئوری تلفیقی گرای گیدنز که مبتنی و متکی بر تمامی رویکردهای کمی محور علوم طبیعی، جامعه‌شناختی و روان‌شناختی و رویکردهای کیفی گرای زیبایی‌شناختی، بی‌طرفانه و امپرسیونیستی است، این گونه پرده‌برداری می‌کند: "بنابر آنچه آمد، به روشنی پیداست که پژوهش‌گر نوکار ادبیات باید در پژوهش خود از

همه شیوه‌های پیش‌گفته بهره‌گیرند. برای اینکه پژوهش به کامل‌ترین گونه انجام شود، بررسی به یک شیوه و از یک دیدگاه کافی نیست؛ باید از همه روش‌ها کمک بگیرد تا صاحب پژوهش ادبی ارزشمندی شود. ذهن پژوهشگر باید همچون آینه‌ای شود که روشنایی همه این روش‌ها را بازتاباند. این آینه بازتابنده اندیشه فردی، اصالت و ابتکار، مکتب یا شاخه ادبی و نیز اندیشه‌های محیط و زمان، تحولات تاریخی، نیازمندیهای اقتصادی جامعه، تعهد و میزان سخنگویی هنرمند از سوی جامعه، ته‌نشین‌های ناخودآگاه فردی و جمعی، عناصر کلی زیبایی‌شناسی و موسیقی سخن است. این آینه همچنین باید حس سرشار پژوهشگر نسبت به اثر ادبی، میزان پیوند صاحب اثر با میراث هنری و نیز تحلیلهای دقیق زبانشناختی، دستوری و بلاغی را به نمایش گذارد" (همان: ۱۴۴). از این رو، به باور شوقی ضیف "بر پژوهشگر است که به شیوه‌ای که ما آن را شیوه تلفیقی می‌نامیم، از همه این روشها بهره برد تا همه ابعاد یک ادیب یا اثر ادبی بر او روشن شود" (همان: ۱۳۹).

مبانی نظری ادب‌پژوهی شوقی ضیف، پس از تحلیل مضامین اصلی و فرعی، در جدول شماره (۲) نمایش داده می‌شود:

جدول شماره (۲)، مضامین اصلی و فرعی مبانی نظری شوقی ضیف

مضامین اصلی	مضامین فرعی
روش‌شناسی	تکثرگرایی، تلفیقی، کمی‌گرا، کیفی‌محور
وجودشناسی	عینیت‌گرایی، ذهنیت‌گرایی، عاملیت، ساختار، ساختارمحور
معرفت‌شناسی	پیش‌فرض، عینیت‌گرایی کمی، ذهنیت‌گرایی کیفی، تفاعل، تعامل، هم‌کنشی، عاملیت اجتماعی، ساختار اجتماعی

همانگونه که از جدول بالا دریافت می‌شود، رویکرد روش‌شناسی شوقی ضیف باتوجه به انتقادی که او متوجه رویکرد حصرگرایانه ریاضی‌محور روشی سنت‌بوو، تن، برون‌تیر و جامعه‌شناختی می‌کند، همچون گیدنز، تکثرگرایی و با اتکاء بر رویکرد تلفیقی است؛ از این رو، هم کمی‌گرا است؛ زیرا روش‌شناسی سنت‌بوو، تن، برون‌تیر و جامعه‌شناختی که مبتنی بر حصرگرایی روشی است را به‌طورکلی رد نمی‌کند و هم کیفی‌محور؛ زیرا روش‌شناسی آن سه را به‌تنهایی کافی نمی‌داند؛ به همین دلیل، با کاربست روش علوم طبیعی‌محور سنت‌بوو، تن و برون‌تیر بر روش تحقیق علوم انسانی چندان بر سر مهر نیست. از نظرگاه وجودشناختی،

همچون گیدنز که دوگانه‌سازی‌های رایج و مرسوم عینیت‌گرایی - ذهنیت‌گرایی و عاملیت - ساختار را که انگشت تأکید یا بر پارادایم کمی‌گرایی می‌نهند و یا بر پارادایم کیفی‌گرایی، بر نمی‌تابد؛ شوقی ضیف نیز رویکردهای نقدی سنت‌بوو، هیولیت تن، بروتیر و جامعه‌شناختی را که ساختارمحور، عینی‌گرا و کمی‌بنیاد هستند، به‌تنهایی نمی‌پذیرد؛ از این رو، پیش‌فرض او در معرفت‌شناسی هم عینیت‌گرایی کمی است که دقت در اندازه‌گیری، به‌کارگیری قواعد منسجم ریاضی و استفاده از تحلیل‌های آماری، از کلیدی‌ترین مؤلفه‌های آن است، هم ذهنیت‌گرایی کیفی که معرفت را محصول تفاعل، تعامل و هم‌کنشی عاملیت اجتماعی و ساختار اجتماعی می‌داند، به‌همین دلیل، معرفت را وابسته به تجربیات و تفسیر کنشگر می‌داند که دائم برساخته می‌شود؛ لذا از منظر معرفت‌شناختی نسبی‌گرا است؛ یعنی باور به حقیقت‌های نسبی، متغیر و سیال دارد.

٤. نقد و تحلیل

پس از تقریر سوبه‌های مختلف وجودشناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی رویکرد تحقیق شوقی ضیف، اکنون می‌توان درباره‌ی روایی یا ناروایی و میزان موجه بودن و معرفت‌بخشی این روش در نقد ادبی به داوری نشست. شکی نیست که اشتراک در یک افق زمانی مشترک برآمده از فضای مدرنیسم و پسامدرنیسم، در زیست‌جهان گیدنز و ضیف و نگرش آن دو به جهان پیرامون مؤثر بوده است. هم گیدنز فضای برآمده از کمبودها و کاستی‌های دو رویکرد کمی‌گرایی و کیفی‌گرایی در اروپای معاصر را تجربه کرده بود و هم شوقی ضیف فضای معاصر بالیده از چالش‌های میان دو الگوی سنتی و نوگرایانه در حوزه اندیشگی جهان عرب را به چشم دیده بود. با این حال، مساعی تئوریک شوقی ضیف نیز به‌رغم تمامی تلاش‌ها، همچنان از نقد مبراً نیست و باید با نگاهی منصفانه، پیامدهای نظری رویکرد او را مورد تحلیل قرار داد.

به طور کلی، وجودشناسی، معرفت‌شناسی و روش‌شناسی سه مؤلفه بنیادین هر نظام فکری هستند و در صورتی که در یکی تغییری رخ دهد، دو دیگر را نیز دستخوش تغییر و تحول می‌کند؛ چرا که "پایه‌ای‌ترین و بنیادی‌ترین مسأله در کسب هر نوع معرفتی مستلزم ارتباط وثیق بین ارکان سه‌گانه است" (افتخاری، ۱۳۸۰: ۱۴). بنابراین، از آنجایی که روش‌شناسی شوقی ضیف تکثرگرایی است، لزوماً وجودشناسی و معرفت‌شناسی او نیز هر چند که در متن به آن

اشاره نکرده باشد(که واقعاً هم اشاره نکرده)، باید به صورت پیش فرض، همسو با روش‌شناسی منتخب خود، یعنی تکثرگرایی باشد؛ هم از این جهت است که "تحلیل فلسفی، پژوهشی است درباره پیش فرض‌های همه علوم و معارف بشری، یعنی که هیچ علم و معرفتی در علوم و معارف بشری نیست، الا اینکه دارای پیش فرض‌هایی است" (ملکیان، ۱۳۷۸: ۲) و در صورتی که "یک دیدگاه فلسفی با مبانی و پیش فرض‌های آن در تضاد منطقی باشد و نتیجه غیرقابل قبولی از آن حاصل آید، به اصطلاح می‌گویند دچار پارادوکس شده است" (Dancy, 1992: 324). لازمه این سخن این است که، پژوهشگر و به تبع شوقی ضیف برای رهایی از درافتادن در مغالطه‌ها و پارادوکس‌های احتمالی، باید نسبت به پیش فرض‌های غیرمصرح که تحقیق خود را بر آن مبتنا می‌کنند و همچنین لوازم و پیامدهای منطقی آن آگاهی کامل داشته باشند.

به طور کلی، رویکرد تلفیقی گرای شوقی ضیف، با دو چالش جدی فلسفی که از پیامدهای منطقی آن هستند، رنج می‌برد:

۱- مبانی متفاوت فلسفی غیر قابل تلفیق؛ هر نظام فکری، مبانی وجودشناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی مختص به خود را دارد که علاوه بر اینکه زیربنای تمامی نظریه‌های علمی آن نظام است، همانند یک سیستم منسجم و یکپارچه نیز عمل می‌کند. "یک نظریه، نظامی مرتبط از گزاره‌ها یا قضایای کلی است که نشان دهنده وجود ارتباط منطقی بین دو یا چند متغیر است" (Useem, 1980: 357). بنابراین، "پایه‌ای‌ترین و بنیادی‌ترین مسأله در کسب هر نوع معرفتی مستلزم ارتباط وثیق بین ارکان سه‌گانه است" (افتخاری، ۱۳۸۰: ۱۴). مدلول این سخن این است که یک نظریه علمی که برآمده و بالیده از درون یک نظام فکری خاص است، به مثابه سیستمی منظم و منسجمی از دانش است که با هم، همگن و هم‌سنخ هستند؛ از این رو، لازمه منطقی این ادعا این است که نمی‌توان با اتکا بر مکتب اثبات‌گرایی که راهبرد استقرایی کمی‌محور در آن نقش کلیدی ایفا می‌کند و هدف آن تبیین و پیش‌بینی پدیده‌های عینی و کمیّت‌پذیر است، پژوهش تفسیرگرایانه تفهیمی و معنا‌محور را بنا کرد؛ کما اینکه بنابر منطق علمی نمی‌توان با تکیه بر مکتب تفسیرگرایی تفهیمی که در آن راهبرد تحقیق کیفی نقش اصلی را به عهده دارد و هدفش تفسیر پدیده‌های اجتماعی از طریق بازتولید و کشف معانی نهفته در آن پدیده‌ها است، پژوهش اثبات‌گرایانه را استخراج کرد؛ زیرا "بین ماهیت نظریه و هدف‌هایی

که آن را تعقیب می‌کند، تلازم منطقی وجود دارد و نمی‌توان از یک نظریه هدف‌هایی را جستجو کرد که در دیگر نظریه‌ها وجود دارد" (سجادی، ۱۳۹۶: ۱۱۳). بنابراین، برخلاف رویکرد تلفیقی محور شوقی ضیف، نمی‌توان دو یا چند روش تحقیق را که از یک‌سو، مبانی فلسفی متفاوت دارند و از سوی دیگر به‌تنهایی و در جای خود دارای نقاط قوت هستند، در هم آمیخت؛ زیرا به هم آمیختن کل یا بخشی از رویکردها هر چند در حوزه نظریه‌پردازی ممکن است؛ اما در حوزه عمل و تطبیق، به جای اینکه بتواند ترکیبی سازوار را سامان بخشد، زمینه‌ساز ترکیبی التقاطی، ناموزون و گاه متعارض می‌شود که محل ظهور این تعارض‌ها، واقعیتی است که در معرض این یافته‌ها یا روش‌ها قرار می‌گیرد، حال این واقعیت، می‌خواهد به روایت گیدنز پدیده‌ای جامعه‌شناختی باشد یا بنابر تلفی شوقی ضیف، اثری ادبی.

۲- ماهیت جزئی‌نگر روش‌شناختی علم تجربی؛ یکی از ویژگی‌های علوم تجربی، گزینشی بودن روش آن است. جزئی‌نگری و گزینشی بودن، از مؤلفه‌های جدایی‌ناپذیر روش‌شناسی علم تجربی است؛ از این رو، "کل‌گرایی؛ یعنی هوس مطالعه همه جوانب پدیده‌ها در علم جایی ندارد. هر علمی جنبه‌ای و جانبی از جوانب بی‌شمار پدیده‌ای را کاوش و بررسی می‌کند؛ بنابراین، با چاقوی علم همه‌چیز را نمی‌توان برید و با دلو علم همه‌گونه حقیقتی را نمی‌توان از چاه طبیعت بیرون کشید" (سروش، ۱۳۸۶: ۲۵ و ۲۴). هم به این اعتبار است که باتوجه به گزینشی و جزئی‌نگر بودن روش‌شناسی دو تا از بنیادی‌ترین علوم تجربی انسانی، یعنی علوم اجتماعی و روانشناسی از یک‌طرف و کلی‌نگر بودن روش‌شناسی علوم زیبایی‌شناسی و پدیدارشناسی از سوی دیگر، نمی‌توان مبانی رویکردهای این علوم را که از قضا همگی مورد تأکید شوقی ضیف هم هستند، در هم آمیخت و در آن واحد به مطالعه پدیده‌های اجتماعی و ادبی نیز پرداخت؛ زیرا لازمه منطقی آن درافتادن در مغالطه عمل‌گرایی و خودکارآمدپنداری است که "پژوهشگر با الگوسازی ریاضی و بدون در نظر گرفتن مفروضات هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی، به دنبال کشف واقعیت بیرونی باشد" (شعبانی‌ورکی، ۱۳۹۰: ۵۶).

حال بگذریم از اینکه مطالعات نقد معاصر عربی که همچنان از بحران اصطلاح‌سازی رنج می‌برد، در ارائه تعریفی مانع و جامع از رویکرد تلفیقی نیز توفیق رفیق آن نبوده و نیست. سید قطب و طلحه‌داران این رویکرد، آن را منهج متکامل می‌نامند (قطب، ۱۹۹۳: ۲۲۶). در سیستم معرفتی ابراهیم عبدالرحمن محمد، به نقد توفیقی معروف است (محمد، ۱۹۹۳: ۲۶۷). عبدالنبی

اصطیف و پاره‌ای از ناقدان متأخرتر، آن را رویکرد کل‌گرایی نام‌گذاری می‌کنند (اصطیف، ۱۹۹۱: ۲۹۱). هنوز که هنوز است مشخص نیست که چرا در ادبیات نقد معاصر عربی، به‌جای عبارت روش تلفیقی‌گرایی که پشتوانه تاریخی و فلسفی فربه‌ای دارد، همچنان از عبارت منهج متکامل که طنین جانبدارانه و ارزش‌دورانه پرنگی دارد، استفاده می‌شود؛ به‌گونه‌ای که خود شوقی ضیف نیز در کتاب یاد شده، از درافتادن در این بحران مصون نمانده و بعد از اینکه رویکردهای موجود در نقد ادبی را تحلیل و نقد می‌کند، "ناقدان را بدون اینکه حدود و ثغور و سازوکار اجرایی رویکرد تلفیقی‌گرایی خود را مشخص کند، به بهره‌گیری از این رویکرد فرامی‌خواند" (الشرفات، ۲۰۲۱: ۳۵۳). از این جهت است که برخلاف ادعای حسین جمعه که باور دارد "شوقی ضیف، به‌صورت گسترده و جامع به این موضوع پرداخته است" (جمعه، ۲۰۰۳: ۵۶)، تنها به‌ذکر کلیات، آن هم در حوزه نظر و نه تطبیق بسنده کرده و وارد جزئیات نظری و تطبیق عملی آن نشده است.

هم به این اعتبار است که مدل پیشنهادی این مقاله در نقد ادبی که از قضا هم پیامدهای منطقی رویکرد ترکیبی-تلفیقی را در پی ندارد و هم سازوکار و حدود و ثغور اجرایی دقیق‌تری را در بر دارد، مطالعه میان رشته‌ای است. "مطالعات میان‌رشته‌ای، شاخه‌ای از علوم است که پس از آشکار شدن ضعف‌ها و کاستی‌های تخصصی شدن و شعبه شعبه شدن علم به رشته‌های تخصصی گوناگون، ضرورت یافته است" (برزگر، ۱۳۸۷: ۳۷)؛ از این رو، می‌توان رویکردهای میان‌رشته‌ای، مانند؛ نشانه‌شناسی، تحلیل‌گفتمان، جامعه‌شناسی و روانشناسی ادبیات که در واقع گرایش‌های فوق‌رشته‌ای هستند به‌صورت جداگانه و نه تلفیقی، در این حوزه اعمال و اجرا کرد؛ البته به شرطی که این رویکرد نه ترکیبی کل‌گرایانه؛ بلکه کلی، میان‌رشته‌ای و ارگانیکی باشد. "در حالی که اولی نادرست و ناممکن است، دومی مطلوب و میسر است. در بررسی مجموعی، شیء موردنظر را همچون عضوی از مجموعه‌ای می‌انگارند و روابط و مبادلات گزیده آن عضو را با مجموعه کاوش می‌کنند و سرشت و خصلت آن را در شبکه‌ای از اجزاء مترابط بررسی می‌کنند" (سروش، ۱۳۸۶: ۲۹ و ۳۰). اگر بخواهیم تفاوت این دو رویکرد (مخلوطی و ترکیبی) را ملموس‌تر و انضمامی‌تر بیان کنیم، شایسته است معادل هر دو را از علم شیمی وام بگیریم. در علم شیمی چنانچه دو یا چند نوع اتم را با هم ترکیب کنیم، در اثر ترکیب، ماده جدیدی به‌وجود می‌آید و به‌راحتی نمی‌توان آنها را از هم جدا کرد؛ اما اگر دو یا

چند ماده را با هم مخلوط کنیم ماده جدیدی شکل نمی‌گیرد و در یک فرآیند به راحتی هم می‌توان آنها را از هم جدا کرد؛ بنابراین، آنچه که در حوزه مطالعات ادبی هم میسر است و هم مطلوب، مخلوط دو رویکرد است و نه ترکیب آنها؛ زیرا در مخلوط بر عکس ترکیب، تمامی دانش‌ها به عنوان یک مطالعه فرارشته‌ای، با حفظ مبانی و مؤلفه‌های وجودشناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی و حفظ اصالت خود، وارد حوزه ادبیات می‌شوند و هر کدام از پنجره خود به این حوزه می‌نگرند، به گونه‌ای که به راحتی می‌توان حدود و ثغور هر دو را تشخیص داد؛ از این رو، کاربست آن هم موجه و هم رهگشا است.

نتیجه‌گیری

به طور کلی، رویکرد پژوهشی شوقی ضیف که با عنوان "المنهج المتکامل" از آن یاد می‌شود، با دو چالش جدی فلسفی که از لوازم و پیامدهای منطقی هستند، مواجه است:

- مبانی متفاوت فلسفی غیرقابل تلفیق؛ هر نظام فکری، مبانی وجودشناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی مختص به خود دارد که علاوه بر اینکه زیربنای تمامی نظریه‌های علمی آن نظام فکری است، آن را از دیگر نظام‌ها نیز متمایز می‌کند؛ بنابراین، برخلاف رویکرد تلفیقی محور شوقی ضیف، نمی‌توان دو یا چند روش تحقیق را که از یک سو، چندین مبانی متفاوت دارند و از سوی دیگر به تنهایی و در جای خود دارای نقاط قوت هستند در هم آمیخت و آنها را تلفیق کرد؛ زیرا به هم آمیختن کل یا بخشی از رویکردها هر چند در حوزه نظریه‌پردازی ممکن است؛ اما در حوزه عمل و تطبیق، به جای اینکه بتواند ترکیبی سازوار سامان بخشد، زمینه‌ساز ترکیبی التقاطی، ناموزون و گاه متعارض می‌شود که محل ظهور این تعارض‌ها، واقعیتی است که در معرض این یافته‌ها یا روش‌ها قرار می‌گیرد، حال این واقعیت، می‌خواهد به روایت‌گیدنز پدیده‌ای جامعه‌شناختی باشد یا بنابر تلقی شوقی ضیف، اثری ادبی.

- ماهیت جزئی‌نگر روش‌شناختی علم تجربی؛ یکی از ویژگی‌های معرفت‌علم تجربی، گزینشی بودن روش آن است. با توجه به گزینشی و جزئی‌نگر بودن روش‌شناسی دو تا از بنیادی‌ترین علوم تجربی انسانی؛ یعنی علوم اجتماعی و روانشناسی از یک طرف و کلی‌نگر بودن روش‌شناسی علوم زیبایی‌شناسی و پدیدارشناسی، نمی‌توان رویکردهای ذاتاً متفاوت این علوم را در هم آمیخت و در آن واحد و با تلفیق مبانی مختلف آنها، به مطالعه پدیده‌های اجتماعی و ادبی پرداخت؛ از این رو، کاربست این رویکرد در حوزه نقد ادبی نه ممکن است، نه هم

تحلیل رویکرد تلفیقی گرای؛ با تکیه بر روش ادب پژوهی شوقی ضیف و تنوری... عبدالله حسینی

مطلوب؛ زیرا از یکسو، در آن واحد نمی‌توان هم جزئی‌نگر بود و هم کلی‌نگر و از سوی دیگر، لازمه منطقی آن درافتادن در مغالطه عمل‌گرایی و خودکارآمدپنداری است که پژوهشگر با الگوسازی ریاضی و بدون در نظر گرفتن مفروضات هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی، به دنبال کشف واقعیت بیرونی باشد؛ از این رو، مدل پیشنهادی این مقاله، به جای رویکرد تلفیقی گرای، رویکرد میان‌رشته‌ای مانند نشانه‌شناسی، تحلیل‌گفتمان، جامعه‌شناسی و روانشناسی ادبیات به صورت جداگانه و نه تلفیق همه این رویکردها است.

منابع

عربی

- اصطفی، عبدالنبی، (۱۹۹۱)، *فی النقد الأدبی العربي الحديث*، مقدمات - مداخل - نصوص، دمشق، مطبعة الإتحاد
- جمعة، حسین، (۲۰۰۳)، *المسبار فی النقد الأدبی، دراسة فی نقد النقد للآدب القديم والتناص*، دمشق، منشورات اتحاد الكتاب العرب
- الشرفات، نوال حمد فنیخ، (۲۰۲۱)، "المنهج التكاملي فی النقد الأدبی"، *الأردن، مجلة العلوم الإنسانية والطبیعیة*، doi.org/10.53796/hnsj21042

- ضیف، شوقی، (۱۹۷۲)، *البحث الأدبی، طبیعته، مناهجه، أصوله، مصادره*، الطبعة السابعة، القاهرة، دارالمعارف
- العتیق، عبدالعزیز، (۱۹۷۲)، *فی النقد الأدبی*، بیروت، دار النهضة العربیة
- قطب، سید، (۱۹۹۳)، *النقد الأدبی أصوله و مناهجه*، القاهرة، دار الشروق
- محمد، عبدالرحمن ابراهیم، (۱۹۹۳)، *اتجاهات النقد فی الأدب العربي الحديث*، دراسات تطبیقیة، القاهرة، مكتبة الشباب

- فارسی

- استربرگ، کرسستین فی، (۱۳۸۵)، *روش‌های تحقیق کیفی در علوم اجتماعی*، ترجمه احمد احمدپور و علی شمعی، یزد، دانشگاه یزد
- افتخاری، قاسم، (۱۳۸۵)، "تبارشناسی شناخت و شناسایی دانش و روش علمی"، *پژوهش‌نامه علوم سیاسی*، سال اول شماره ۱: ۶۶-۱۱
- بازرگان، عباس، (۱۳۸۷)، *روش‌های تحقیق کمی و آمیخته*، تهران: نشر دیدار
- برزگر، ابراهیم، (۱۳۸۸)، "تاریخچه چیستی و پیدایی علوم میان‌رشته‌ای"، *فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی*، دوره اول شماره ۱: ۳۷-۵۶. بازرگان، عباس، (۱۳۸۷)، *روش‌های تحقیق کمی و آمیخته*، تهران: نشر دیدار
- پارسانیا، حمید، (۱۳۸۳)، "روش‌شناسی و اندیشه سیاسی"، *فصلنامه علوم سیاسی*، شماره ۲۸

- جلائی پور، محمدرضا. (۱۳۸۴)، آشنایی با آرا و آثار گیدنز در آنوتنی گیدنز، چشم‌اندازهای جهانی، تهران، نشر نی
- حسینی، عبدالله، (۱۴۰۱)، "خوانش سنت تفهیمی ماکس وبر در نقد روش‌شناسی تاریخی طه حسین، با تأکید بر مقدمه کتاب فی الأدب الجاهلی"، دو فصلنامه علمی نقد ادب معاصر عربی، دوره ۱۲، شماره ۲۲، صص ۱۴۱-۱۶۳
- ساروخانی، باقر، (۱۳۸۵)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، تهران، دیدار
- ساعی، علی، (۱۳۸۶) روش تحقیق در علوم اجتماعی (با رهیافت عقلانیت انتقادی)، تهران، سمت
- سجادی، سید مهدی، (۱۳۹۶)، "نقد گفتمان تلفیق التقاطی (بازسازی سازوارانه) در تعلیم و تربیت: با نگاهی به آثار دکتر خسرو باقری"، پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، دانشگاه فردوسی مشهد، سال ۷ شماره ۲: ۱۰۳-۱۱۸
- سروش، عبدالکریم، (۱۳۸۶)، علم چیست، فلسفه چیست، تهران، مؤسسه فرهنگی صراط
- شعبانی‌ورکی، بختیار و همکاران، (۱۳۹۰)، "طبقه‌بندی مغالطه‌های اسکات و پژوهش‌های تربیتی در ایران: ارزیابی روش‌شناختی پژوهش‌های منتشر شده در نشریات معتبر علوم تربیتی و روان‌شناسی ایران در سال‌های ۸۵-۱۳۸۱"، پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، شماره ۱: ۷۴-۴۹
- فکوهی، ناصر، (۱۳۷۶)، تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی، تهران، نشر نی
- کرسول، جان دلبیو، (۱۳۹۲)، طرح پژوهش رویکردهای کیفی، کمی و ترکیبی، مترجمین: علیرضا کیامنش و مریم دانای‌طوس، تهران، جهاد دانشگاهی واحد علامه طباطبایی
- کسل، فیلیپ، (۱۳۸۳)، چکیده آثار آنوتنی گیدنز، ترجمه حسن چاوشیان، تهران، انتشارات ققنوس
- گال، مردیت و والتر بورگ و جویس گال، (۱۳۹۲)، روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ترجمه احمدرضا نصر و دیگران، تهران، سمت
- ملکیان، مصطفی، (۱۳۷۸)، روش تحقیق در فلسفه، دانشگاه تربیت مدرس قم

References

- Al-Atiq, A. (1972). On literary criticism. Beirut: Dar Al-Nahda Al-Arabiya. [In Arabic]
- Al-Sharafat, N. H. F. (2021). The integrative approach in literary criticism. Journal of Human and Natural Sciences, Jordan.
- <https://doi.org/10.53796/hnsj21042> [In Arabic]
- Astif, A. N. (1991). In modern Arabic literary criticism: Introductions - Approaches - Texts. Damascus: Al-Ittihad Press. [In Arabic]
- Barzegar, E. (2009). History and emergence of interdisciplinary sciences. Quarterly

- Journal of Interdisciplinary Studies in Humanities, 1(1), 37-56. [In Persian]
- Bazargan, A. (2008). Quantitative and mixed research methods. Tehran: Didar Publishing. [In Persian]
- Castle, P. (2004). Summary of Anthony Giddens' works (H. Chavoshian, Trans.). Tehran: Ghoghnoos Publications. [In Persian]
- Dancy, J. (1992). A companion to epistemology. USA: Blackwell. [In English]
- Daif, S. (1972). Literary research: Its nature, methods, principles, and sources (7th ed.). Cairo: Dar Al-Ma'arif. [In Arabic]
- Eftekhari, G. (2006). Genealogy of knowledge and identification of scientific method. Political Science Research Journal, 1(1), 11-46. [In Persian]
- Esterberg, K. F. (2006). Qualitative research methods in social sciences (A. Ahmadpour & A. Shamaei, Trans.). Yazd: University of Yazd. [In Persian]
- Fakouhi, N. (1997). History of anthropological thought and theories. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Gall, M., Borg, W., & Gall, J. (2013). Quantitative and qualitative research methods in educational and psychological sciences (A. R. Nasr et al., Trans.). Tehran: SAMT. [In Persian]
- Giddens, A. (1981). A contemporary critique of historical materialism. USA: University of California Press. [In English]
- Hosseini, A. (2022). Reading Max Weber's interpretive tradition in the methodological critique of Taha Hussein, with emphasis on the introduction to Fi al-Adab al-Jahili. Scientific Journal of Contemporary Arabic Literary Criticism, 12(22), 141-163. [In Persian]
- Jalaipour, M. R. (2005). Introduction to Giddens' ideas and works. In A. Giddens, Global perspectives. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Jalaipour, M. R. (2005). Introduction to Giddens' ideas and works: Global perspectives. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Jumaa, H. (2003). Al-Misbar in literary criticism: A study on the critique of criticism of classical literature and intertextuality. Damascus: Union of Arab Writers Publications. [In Arabic]
- Karsoul, J. W. (2013). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed approaches (A. Kia-manesh & M. Danay-Toos, Trans.). Tehran: Jihad Daneshgahi, Allameh

Tabataba'i Unit. [In Persian]

Malkiyan, M. (1999). Research methods in philosophy. Qom: Tarbiat Modares University. [In Persian]

Muhammad, A. I. (1993). Trends in modern Arabic literary criticism: Applied studies. Cairo: Maktabat Al-Shabab. [In Arabic]

Kersol, J. W. (2013). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed approaches (A. Kia-manesh & M. Danay-Toos, Trans.). Tehran: Jihad Daneshgahi, Allameh Tabataba'i Unit. [In Persian]

Parsania, H. (2004). Methodology and political thought. Political Science Quarterly, 28. [In Persian]

Qutb, S. (1993). Literary criticism: Principles and methods. Cairo: Dar Al-Shorouk. [In Arabic]

Saroukhani, B. (2006). Research methods in social sciences. Tehran: Didar. [In Persian]

Saeed, A. (2007). Research methods in social sciences: With a critical rationality approach. Tehran: SAMT. [In Persian]

Sajjadi, S. M. (2017). Critique of eclectic discourse (constructive reconstruction) in education: With reference to the works of Dr. Khosro Bagheri. Journal of Foundations of Education, Ferdowsi University of Mashhad, 7(2), 103-118. [In Persian]

Shabani-Varki, B., et al. (2011). Classification of Scott's fallacies and educational research in Iran: A methodological evaluation of published studies in top Iranian educational and psychological journals (2002-2006). Journal of Foundations of Education, 1, 49-74. [In Persian]

Soroush, A. (2007). What is science? What is philosophy? Tehran: Sirat Cultural Institute. [In Persian]

Useem, B. (1980). Solidarity model and the Boston anti-busing movement. New York, NY: Kegan Paul. [In English]

تحليل نهج التكامل بلاعتماد على منهج البحث الأدبي لشوقي ضيف والنظرية

البنائية لأنطوني جيدنز

نوع المقالة: أصلية

عبدالله حسيني*^١

١. أستاذ مساعد، قسم تعليم اللغة العربية وآدابها، جامعة فرهنجيان، طهران، إيران

تاريخ قبول البحث: ١٤٠٤/٠١/٢٤

تاريخ استلام البحث: ١٤٠٣/٠٢/٢٣

الملخص

شوقي ضيف هو شخصية بارزة في الأدب العربي المعاصر، وقد ترك إرثاً غنياً من الأبحاث في هذا المجال. إن صلاحية وقيمة المعرفة التي تقدمها نتائجه الأدبية وإنجازاته كبيرة إلى حد أنها تُستشهد بها في معظم الدراسات المتعلقة بتاريخ الأدب ونقده. وبناءً عليه، تكمن القضية المحورية لهذه الدراسة في التعرف على الأبعاد النظرية لمنهجية البحث الأدبي لشوقي ضيف في كتابه البحث الأدبي: طبيعته، مناهجه، أصوله، مصادره، مع الرجوع إلى منهجية جيدنز التكاملية باعتبارها الحركة المنهجية الثالثة. ومع ذلك، يجب التنويه إلى أن هذا النقاش ليس نقاشاً أدبياً بحتاً؛ أي أنه لا يتناول خصائص النظرية الأدبية نفسها، بل هو نقاش فلسفي يقع ضمن نطاق المنهجية. لذا، تقوم المقالة أولاً بنقد وإعادة تفكير في النظام الفكري للمنهج التكاملية، ثم تحلل تداعياته وتبحث في إمكانية—أو استحالة—استخدام منهج شوقي ضيف، الذي يتوافق إلى حد ما مع نظرية البنية التكاملية لغيدنز. وتخلص الدراسة في النهاية إلى أنه رغم جاذبية هذا المنهج لبعض علماء الاجتماع، فإن عدم توافق الأسس الفلسفية لكل منهما يجعل تطبيقه في الدراسات الاجتماعية والأدبية محدوداً إلى حد كبير. وبناءً على التمييز بين مفهومي التركيب والخليط، تقترح هذه المقالة منهجية بحث متعددة التخصصات كنموذج مقترح لها.

المفردات المفتاحية: شوقي ضيف، أنطوني جيدنز، المنهج التكاملية، التعددية البينية، المنهجية.